

1.2. KUNNSKAPSSTATUS OG TIDLIGERE UNDERSØKELSER AV STEINALDEREN I AUST-AGDERS KYSTSTRØK

Gaute Reitan

INNLEDNING

Flertallet av steinalderlokalitetene som ble undersøkt ved E18 Tvedestrand–Arendal-prosjektet, fordeler seg grovt innenfor to ulike tidsrom: et fra tidligmesolitikum og overgangen tidligmesolitikum–mellommolitikum (ca. 9000–8000 f.Kr.) og et som dekker seinmesolitikum og neolitikum (ca. 5500–1700 f.Kr.). I tillegg til de mange steinalderlokalitetene kommer gravhauene på Hesthag C7 samt lokaliteter med strukturer og C14-dateringer fra seinere perioder, primært eldre jernalder.

I det følgende vil det gjøres rede for den faglige bakgrunnen for E18 Tvedestrand–Arendal-prosjektet. Som følge av prosjektets og de innsamlede dataenes tydelige tyngdepunkt i steinalderen vil steinalderen vektlegges i dette kapitlet. Utvalgte tidligere undersøkelser og resultater vil trekkes fram.

KRONOLOGISK RAMMEVERK

I 1975 utarbeidet Egil Mikkelsen (1975a) et kronologisk rammeverk for mesolitikum i Sørøst-Norge, hvor han delte perioden inn i fire etterfølgende faser. Mikkelsens kronologiske skjema er i grove trekk fortsatt det gjeldende i landsdelen, men med visse justeringer etter nyere utgravninger omkring Oslofjorden (tab. 1.2.2). Når det gjelder tidligmesolitikum har både Hein Bjerck (2008d) og Lasse Jakslund (2014) foreslått en tredeling av fasen. Bjercks og Jakslunds inndelinger sammenfaller i stor grad (tab. 1.2.1). Nylig er det også blitt foreslått en finere inndeling av mellom- og seinmesolitikum (Reitan 2016). I denne inndelingen er mellommolitikum delt i to, og overgangen til seinmesolitikum («nøstvetøksfasen»)

er skjøvet fram til ca. 5600 f.Kr. I tillegg er enkelte overgangsfaser justert, blant annet er overgangen seinmesolitikum–tidligneolitikum tilbakedatert til 3900 f.Kr. (tab. 1.2.2). Sentrale trekk i den kulturhistoriske utviklingen gjennom mesolitikum i Sørøst-Norge er nylig blitt oppsummert av Steinar Solheim (2017: 29–36)

Neolitikum følger den sørsandinaviske kronologien, med en inndeling i tidligneolitikum (ca. 3900–3300 f.Kr.), mellomneolitikum A (ca. 3300–2800 f.Kr.), mellomneolitikum B (ca. 2800–2350 f.Kr.) og seinneolitikum (ca. 2350–1700 f.Kr.) (jf. Vandkilde 1996, 2007; Larsson og Olsson 1997; Apel 2001; Fischer 2002; Ebbesen 2006; Hallgren 2008; L. Sørensen 2014a).

STEINALDEREN I AUST-AGDER

Allerede for over hundre år siden ble det rettet oppmerksomhet mot løsfunnene av økser fra steinalderen i Aust-Agder (A.W. Brøgger 1906: 135–136). Løsfunnene av storredskaper har siden dannet utgangspunkt for flere regionale studier av neolitikum på Agder (Hinsch 1955, 1956; Rolfsen 1975; Mikkelsen 1984; Amundsen 2000; Kilhavn 2013; Nielsen og Åkerstrøm 2016). Majoriteten av storredskapene er funnet langs kysten (se spredningskart i Reitan mfl., kap. 3.9, denne bok).

Også steinalderens boplasser langs kysten av Aust-Agder fikk tidlig en sentral posisjon i det arkeologiske fagmiljøet. I 1917–1919 gjennomførte Anders Nummedal og Helge Gjessing utgravninger av flere neolittiske lokaliteter med keramikk i Arendal, blant annet på Bota nord på Tverrdalsøya, på Veden («Viten»)

Fase	Bjerck 2008d	Jakslund 2014
Tidligmesolitikum	TM1 9500–9000 f.Kr./10020–9590 BP	TM1 9600–9100 f.Kr./10100–9700 BP
	TM2 9000–8500 f.Kr./9590–9300 BP	TM2 9100–8500 f.Kr./9700–9300 BP
	TM3 8500–8000 f.Kr./9270–8900 BP	TM3 8500–8250 f.Kr./9300–9000 BP

Tabell 1.2.1: Bjercks (2008d) og Jakslunds (2014) tredelinger av tidligmesolitikum har store likhetstrekk.

Fase	Mikkelsen 1975a	Berg 1995, 1997	Ballin 1998, 1999a, c	Jakslund 2001	Glørstad 2002, 2004	Reitan 2016
Tidlig-mesolitikum	Fase 1 9300–7400 f.Kr./ 9800–8300 BP	Fase 1/Fosna 9300–7400 f.Kr./ 9800–8300 BP	TMA 9500–8800 f.Kr./ 10 000–9500 BP	TM 9500–8250 f.Kr./ 10 000–9000 BP	Fosnafasen 9500–8250 f.Kr./ 10 000–9000 BP	TM/Skiveøksfasen 9500–8200 f.Kr./ 10 000–9000 BP
			TMB 8800–8250 f.Kr./ 9500–9000 BP			
Mellom-mesolitikum	Fase 2 7400–6300 f.Kr./ 8300–7400 BP	Fase 2/MM 7400–6600 f.Kr./ 8300–7800 BP	MMA/Tørkopfasen 8250–7500 f.Kr./ 9000–8400 BP	MM 8250–6350 f.Kr./ 9000–7500 BP	Tørkopfasen 8250–6350 f.Kr./ 9000–7500 BP	MM1/Mikrolittfasen 8200–7000 f.Kr./ 9000–8000 BP
			MMB/ Lundevågenfasen 7500–6350 f.Kr./ 8400–7500 BP			
Sein-mesolitikum	Fase 3 6300–5300 f.Kr./ 7400–6300 BP	Fase 3/Nøstvet 6600–4400 f.Kr./ 7800–5600 BP	Nøstvetfasen 6350–4400 f.Kr./ 7500–5600 BP	Nøstvetfasen 6350–4650 f.Kr./ 7500–5800 BP	Nøstvetfasen, eldste 6350–6000 f.Kr./ 7500–7100 BP	MM2/Trinnøksfasen 7000–5600 f.Kr./ 8000–6700 BP
					Nøstvetfasen, midtre 6000–5700 f.Kr./ 7100–6800 BP	
	Fase 4 5300–3800 f.Kr./ 6300–5000 BP	Fase 4 4400–3800 f.Kr./ 5600–5000 BP	Gjølstadfasen 4400–4000 f.Kr./ 5600–5200 BP	Tverrpilfasen 4650–3800 f.Kr./ 5800–5000 BP	Nøstvetfasen, yngste 5700–4650 f.Kr./ 6800–5800 BP	SM1/Nøstvetøksfasen 5600–4500 f.Kr./ 6700–5650 BP
					Kjeøyfasen, eldste 4650–4300 f.Kr./ 5800–5500 BP	SM2/Tverrpilfasen 4500–3900 f.Kr./ 5650–5100 BP
				Kjeøyfasen, yngste 4300–3800 f.Kr./ 5500–5000 BP		

Tabell 1.2.2: Sentrale kronologiske inndelinger av mesolittisk tid i Sørøst-Norge. Selv om disse omfatter hele mesolitikum, har alle et klart empirisk tyngdepunkt innenfor mellom- og seinmesolitikum. Forkortelser: TM = tidligmesolitikum, MM = mellommesolitikum, SM = seinmesolitikum.

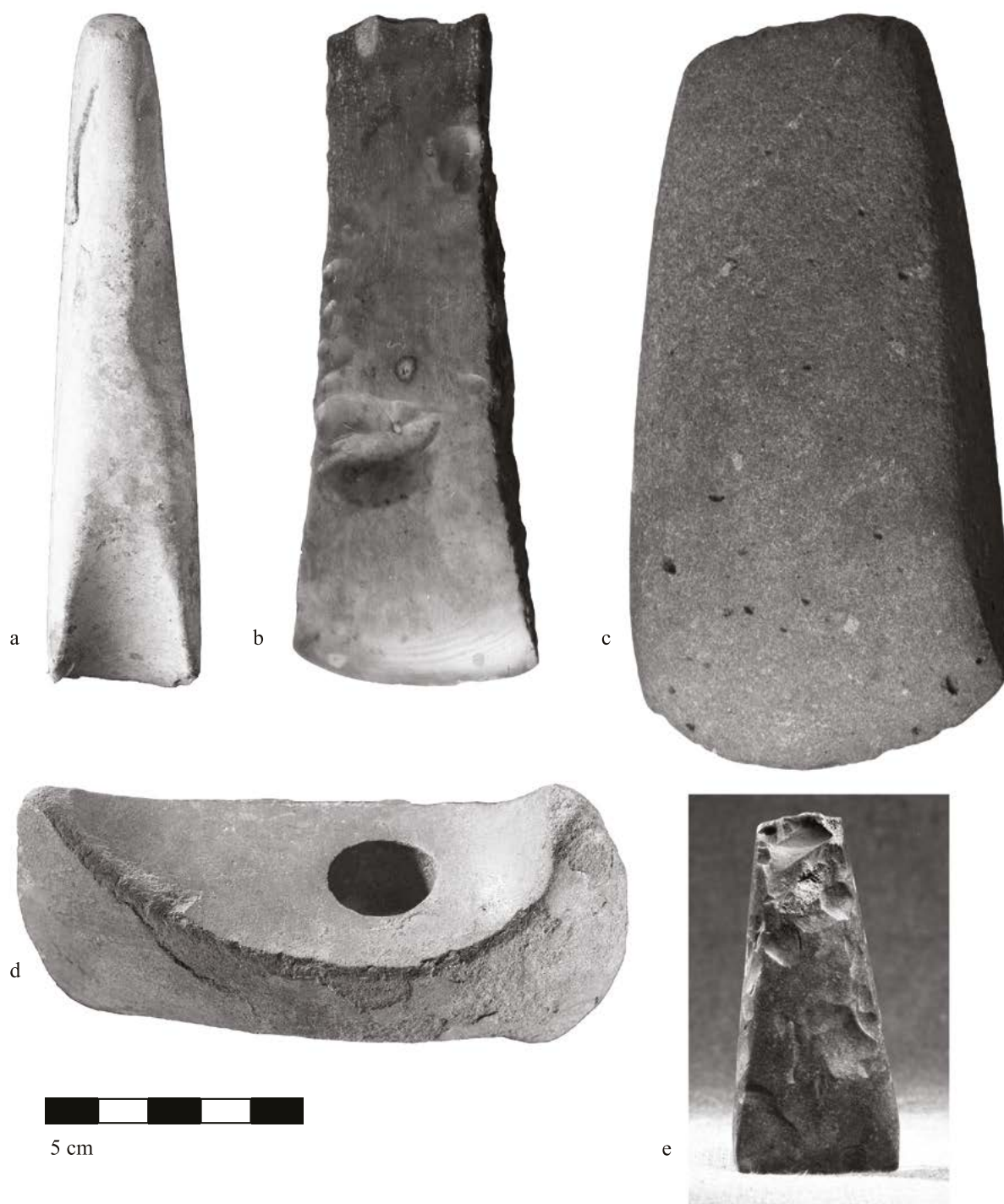
vest på Tromøya og ved Narestø (Eie) på Flostaøya (Nummedal og Bjørn 1930; se også Bjørn 1930). Fra *Narestø I* og *-II* (hhv. 13–14 og 16–17 moh.) foreligger til sammen nesten 16 000 gjenstandsfunn, deriblant over 800 keramikkskår og et rikt pilspissmateriale av flint og skifer (fig. 1.2.4). Mindre undersøkelser ble også utført på enkelte seinmesolittiske lokaliteter, blant annet på Huverstø nord på Tverrdalsøya. Det omfattende funnmaterialet fra Narestø-lokalitetene, og særlig keramikken, er blitt hyppig diskutert i seinere arbeider (Gjessing 1945: 232–233; Hinsch 1955: 93–94, 103; Ingstad 1970: 102–104; Mikkelsen 1984: 107–111; Amundsen 2000; Østmo 2007a).

De påfølgende tiårene ble kun to steinalderlokaliteter undersøkt i Aust-Agder: en prøvegravning ved Gjervoll på Tromøya i Arendal i 1947 og en undersøkelse ved Finnstøylvatn i Valle i 1961 (Glørstad 2006: 129–130).

I perioden 1970–2000 ble 14 lokaliteter undersøkt i Aust-Agder (Glørstad 2006: 77). Av disse lå åtte i kystkommunene Lillesand (tre), Grimstad (to), Risør (to) og Tvedestrand (én), de resterende langs Setesdalsvassdraget i innlandskommunene Bygland (tre, se Østmo 1989), Evje og Hornnes (to, se Østmo 1984) og Bykle (én).

Mellom årtusensskiftet og 2016 ble ytterligere 18 lokaliteter undersøkt, de aller fleste av dem langs kysten i kommunene Arendal (åtte), Grimstad (fem) og Risør (tre), i tillegg til to lokaliteter i Bygland kommune ved Byglandsfjorden, Setesdal (tab. 1.2.5). Tre av undersøkelsene ble gjennomført som sikringsgravninger for å dokumentere erosjonsutsatte lokaliteter, resten ble gjennomført på bakgrunn av ulike infrastrukturelle utbygginger. Så langt er ingen resultater fra disse seinere undersøkelsene blitt publisert. Alle de 34 steinalderlokalitetene som ble undersøkt i forbindelse med E18 Tvedestrand–Arendal i 2014–2016, kommer i tillegg (se tabell i Reitan, kap. 2.1, denne bok).

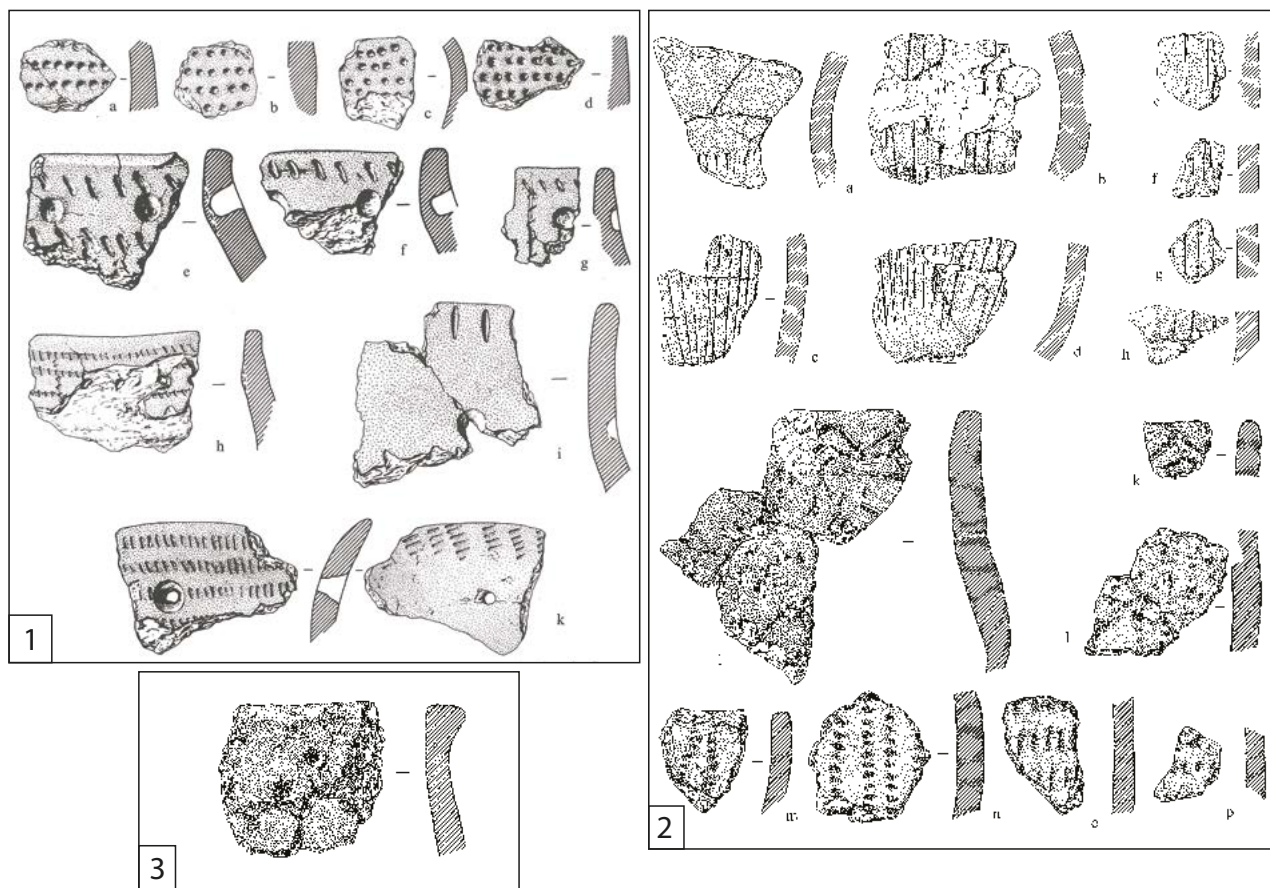
Tabell 1.2.5 viser at de seinere undersøkelsene i Aust-Agder har et tyngdepunkt i mellommesolitikum, men alle steinalderens faser er representert. Særlig utmerker *Skjeviga lok. 2* i Grimstad seg med et stort antall funn, men også på lokalitetene *Molland lok. 5* i Grimstad og på *Marisberg* og *Øytangen* i Arendal ble det samlet inn et rikt funnmateriale (Mansrud 2004b, 2018a; Mansrud og Carrasco 2018). Funnene fra disse omfatter blant annet flekker og mikroflekker, bipolare og koniske kjerner, trinnøkser og slipeplater. Funnmaterialet fordeler seg på flint, kvarts, bergkrystall og ulike bergarter, men flint dominerer.

Figur 1.2.3: Utvalgte, tidligere innsamlede løsfunn fra Aust-Agder: hulegget trinnøks av bergart (C16328), trolig fra mellommesolitikum (jf. Mansrud 2008; Mjærum 2011; Fossum 2017), fra Berg i Grimstad (a), tykknakket flintøks med utsvingt egg (C1832) fra seinneolitikum, fra Tvedestrand (b), rettegget, tynnakkert bergartsøks (C6592), trolig tidligeolitikum, fra Eikeland i Arendal (c), dobbelttegget øks av type B2 av bergart (C24098) fra mellomneolitikum A, fra Sevik i Risør (d), tykknakket, tynnbladet flintøks med tverr egg av Malmers variant 1 (C8753, 9,4 cm lang) fra mellomneolitikum B, fra Kvastad i Tvedestrand (e). Alle foto: KHM

Som følge av utgravningsmetodiske prioriteringer ble det ikke samlet inn noe større funnmateriale på Dybdalshei-lokalitetene på Tromøya i Arendal, men et betydelig antall strukturer ble påvist (Granum og

Schülke 2018). De til sammen ni C14-dateringene fra *Dybdalshei lok. 1 og -2* gir likevel innblikk i landskapsbruken i området gjennom ulike deler av steinalderen.

Figur 1.2.4: Anders Nummedal og Helge Gjessing ledet i 1918–1919 utgravninger av to lokaliteter ved Narestø på Flosta i Arendal. Gjenstandsmaterialet fra disse har siden vært sentrale i studier av yngre steinalder på Sørøstlandet. Her et utvalg skår av dekorert keramikk fra lokaliteten Narestø II (C23892), tegnet av Tone Strenger. Etter Mikkelsen 1984: Fig. 10–12.

Sikringsundersøkelsen av en erosjonsutsatt og uvanlig funnrik lokalitet (ID41667) nord på Tverrdalsøya kan også nevnes spesielt (Berge og Melvold, uten årstall): Her ble et areal på bare 2,5 m² gravd ut, men likevel ble over 5600 gjenstandsfunn samlet inn. Et tykt kulturlag ble også dokumentert. Funnmaterialet omfatter blant annet dekorert keramikk, pilspisser av flint og skifer samt brente bein, deriblant ett fragment artsbestemt som et mulig svinebein. Fire C14-dateringer tidfester funnene til overgangen mellom tidlig- og mellomneolitikum. Keramikkmaterialet fra Tverrdal kan, i likhet med de hittil upubliserte funnene fra Hæstad i Lillesand, egne seg for sammenligningsstudier med blant annet Narestø-keramikken. Ytterligere et mellomneolittisk funn kan trekkes fram, selv om det ikke er et resultat av arkeologisk utgravningsvirksomhet: Ved gravearbeider ble 15 langflekker (ca. 9–15 cm lange) funnet sammen på Nordlien ved Sandnes i Søndeled, Risør kommune i 1948. Elleve år tidligere var 22 langflekker (ca. 8–13 cm lange) funnet ved graving i en potetåker på Bjørkestøl i Kristiansand, Vest-Agder. Til tross for

avstanden på 82 km i luftlinje mellom de to funnstedene har en nylig gjennomført sammenføyningsstudie vist at langflekken fra de to depotene stammer fra samme kjerne (Nielsen 2017a). Flekkefunnene gir innblikk i håndverk og kontaktnettverk i slutten av mellomneolitikum B.

Studier av Sørlandets steinalder har hovedsakelig fokusert på Lista i Vest-Agder, hvor mange boplasser er undersøkt (se f.eks. Ballin og Jensen 1995; Ballin 1999a, 1999b; Berg-Hansen 2009, 2010; Reitan og Berg-Hansen 2009; Reitan 2010; jf. Glørstad 2006: 78). Blant annet er Vest-Agder med Lista foreslått som et nøkkelområde for det eldste jordbruket (se f.eks. Prescott 1996; Høgestøl og Prøsch-Danielsen 2006; Glørstad 2012; jf. Glørstad og Sundström 2014). Minst like sentralt står Lista når det gjelder den kulturhistoriske utviklingen omkring overgangen mellomneolitikum B–seinneolitikum: Flere forskere har knyttet Lista (og Rogaland) til etableringen av nye kontaktnettverk mellom Sør-Norge og Sør-Skandinavia, primært Jylland. En tydelig påvirkning fra *klokkebeuger*kulturen kan spores på Lista

Kommune	Lok. navn	Askel.-ID	Moh.	Funn	C-nr.	~ Alder (C14-dat.)	Referanse
Arendal	Krøgenesåsen 1	ID159967	35–36	51	C60371	8800–8500 f.Kr. (0)	Nielsen 2017b
Arendal	Krøgenesåsen 2	ID159968	36–39	1838	C60372	8800–8500 f.Kr. (0)	Nielsen 2017b
Arendal	Øytangen	ID108467	32	5916	C57694	8000–7500 f.Kr. (0)	Berge og Loftsgarden 2012
Arendal	Marisberg	ID112382	30	5340	C59093	8000–7500 f.Kr. (0)	Mansrud og Carrasco 2018
Arendal	Dybdalshei 1	ID108338	26	31	C60097	7600–7000 f.Kr. (4) 5200–4000 f.Kr. (4)	Granum og Schülke 2018
Arendal	Dybdalshei 2	ID108339	26	12	C60098	2500–2300 f.Kr. (1)	Granum og Schülke 2018
Arendal	Dybdalshei 4	ID108341	26	5	C60099	? (0)	Granum og Schülke 2018
Arendal	Tverrdal *	ID41667	16	5671	C57343	3600–2900 f.Kr. (4)	Berge og Melvold, uten årstall
Grimstad	Nørholm	ID76042	24	406	C53627	8000–6000 f.Kr.? (0)	Mansrud 2004a
Grimstad	Molland 5	ID135316	23	4950	C53512	8000–7000 f.Kr.? (0)	Mansrud 2004b
Grimstad	Molland 4	ID135323	19	187	C53513	7500–6500 f.Kr.? (0)	Mansrud 2004b
Grimstad	Skjeviga 1	ID99669	24	357	C59632	8000–7000 f.Kr.? (0)	Mansrud 2018a
Grimstad	Skjeviga 2	ID99670	22	16625	C59633	7500–7000 f.Kr.? (0)	Mansrud 2018a
Risør	Trondal	ID170401	22	234	C59637	4400–3900 f.Kr. (3)	Mansrud 2018b
Risør	Skjelsø	ID120283	22	10	C57209	4000–3500 f.Kr.? (0)	Damlien 2009
Risør	Skjelsø	ID121218	15	27	C57383	3900–1100 f.Kr.? (0)	Damlien 2009
Bygland	Rakkenesodden*	ID111553	203	440	C58434 (C36566, C56638)	3300–2350 f.Kr. (0)	Russ 2014
Bygland	Stuttene*	ID111554	203	14	C58435 (C56643)	? (0)	Russ 2014

Tabell 1.2.5: Steinalderundersøkelser i Aust-Agder i årene 2001–2016. I tillegg skal det nevnes at det sommeren 2017 ble gjennomført mindre undersøkelser på to lokaliteter, *Brukjerr 3* (13–15 moh., ID135321/C60780) og *Brukjerr 8* (16–20 moh., ID40182/C60779) ved Reddalskanalen på Molland i Grimstad¹. * = sikringsgravning av erosjonsutsatt, tidligere kjent lokalitet.

i denne fasen (Prescott og Walderhaug 1995; Holberg 2000; Apel 2001; Østmo 2005, 2012; Prescott 2009, 2012b; Berg-Hansen 2010; Melheim 2012; Kilhavn 2013; Prescott og Glørstad 2015). Det er uklart om klokkebegeerpåvirkningen har vært like sterk lenger nordøst langs kysten (Østmo 2005).

Når det gjelder den marint orienterte bosettingen i de eldre fasene av steinalderen på Lista, har et landhevingsforløp med små høydeforskjeller ført til at de samme boplassflatene lenge og gjentatte ganger har ligget nært strandkanten og vært velegnet for kystfangst og fiske (jf. Romundset mfl. 2015). Slike boplasser

inneholder derfor ofte et blandet gjenstandsmateriale fra flere ulike faser. Flerfasede boplassfunn vanskeligjør sikre kronologiske slutninger. En annerledes strandlinjeutvikling gjør at boplasser i Aust-Agder i langt mindre grad synes å være blandet.

Spørsmål knyttet til regionalitet har stått sentralt i forskningen omkring Aust-Agders steinalder. Etter de omfattende utgravningene i forbindelse med Farsundprosjektet på Lista ble Sørlandet foreslått som en egen region med en delvis annen teknologisk-kronologisk utvikling i mesolitikum enn Østlandet med Oslofjord-området (Ballin og Jensen 1995; Ballin

1. Undersøkelsen ble gjennomført som feltkurs for masterstudenter i arkeologi ved *Institutt for arkeologi, konservering og historie* ved Universitetet i Oslo. *Brukjerr 3* og -8 er foreløpig datert til henholdsvis tidlig-/mellomneolitikum og seinmesolitikum (Anja Mansrud, pers.medd.). Etter planen skal disse to lokalitetene undersøkes ved flere feltkurs for arkeologistudenter de kommende årene.

1998, 1999a; jf. Reitan 2010). Også når det gjelder neolitikum har Aust-Agder blitt diskutert som et grenseområde mellom områder lenger sør og nord (Amundsen 2000; Glørstad 2005; Kilhavn 2013). Regionalitetsspørsmålet har også stått sentralt blant E18 Tvedestrand–Arendal-prosjektets problemstillinger (Mjærum og Lønaas 2014; jf. Mjærum mfl., kap. 1.4, denne bok).